

ИВАН К. ДОБРЕВ
(София)

КОНЦЕПЦИЈАТА ЗА СЕМАНТИКО-ФУНКЦИОНАЛНАТА ДВОЙСТВЕНОСТ НА ЧАСТИТЕ НА РЕЧТА В ТЮРКСКИТЕ ЕЗИЦИ

Истраживање представља теоретску анализу и оцену суштине, структуре, образложености и логичног облика концепције о семантичко-функционалној дво-структури врста речи у турским језицима с обзиром на општетеоретске и практичне емпиријско-описне потребе турске морфологије.

Множеството съществуваши и използвани понастоящем в тюрското езикознание най-общи виждания, концепции за характера на частите на речта в тюрските езици въз основа на съществените си черти и особености се обединяват в три основни групи. Съгласно първата в тази типология концепция, частите на речта в тюрските езици при едно и също значение и лексико-граматичен статус на даден клас от думи се характеризират със способността да се проявяват и да изпълняват функцията и на друг клас от думи, без обаче да променят своята морфологична същност, т.е. налице е синтактикофункционална раздвоеност на частите на речта в тези езици. Достатъчно задълбоченият, подробен и многоаспектен анализ на тази концепция разкрива редица нейни непълноти, слабости и противоречия и налага извода, че тя не само не е достатъчно обоснована и издържана в теоретико-методологическо отношение, но и напълно игнорира или представя в деформиран вид морфологически съществени страни и особености както на отделни езикови единици, така също и на морфологичната структура на тюрските езици като цяло, което главно се дължи на присъщите на тази концепция генетико-исторически основания, а така също и на определено морфоцентричния подход към граматичните единици (вж. Добрев 1995, стр. 135-155).

Настоящото изследване има за предмет втората в същата типология концепция за характера на частите на речта в тюрските езици, като крайната му цел е да се прецени и да се изгради едно напълно последователно и определено виждане за нейната годност и приложимост за нуждите на едно морфологично описание на съвременния турски език, което разбира се, в никакъв случай не изключва и неговата стойност и значение като напълно самостоятелно и завършено теоретико-методологично изследване на един достатъчно съществен и актуален за тюрското езикознание научен проблем.

Според втората от концепциите за характера на частите на речта в тюркските езици и произтичащите от тук подход и начин на тяхната класификация и описание, думата в тюркските езици, а така също и нейната граматична форма са семантически двойствени, на която семантическа двойственост отговаря и синтактикофункционална раздвоеност. Теоретико-методологическа обосновка и конкретно приложение на разбирането за противоречивата двойственост на граматичните единици върху материал от узбекския и турския език особено настойчиво в последно време търси С. Н. Иванов, в теорията на който ролята и относителният дял на методологията са определено големи. Ето защо в рамките на настоящото теоретико-методологично изследване като по-целесъобразно се очертава представянето същността и основните принципи на втората по ред концепция за характера на частите на речта в тюркските езици да започне от разкриването на схващането именно на този автор. Най-напред специално във връзка с частите на речта руският тюрколог приема, че лексикалните единици и граматичните форми съдържат в себе си както атрибутивен, така и адвербиален признак, като в единия от случаите се проявява единият признак, а в другия — другият (Иванов 1969, 44–46). Основа на тази семантико-функционална двойственост е противоречивата двойственост на граматичната форма, състояща се в това, че значенията са и единни, и противоположни, и тъждествени, и различни (Пак там, 25). В Курса по турска граматика, ч. 1, същият автор уточнява, че «противоречивата двойственост е неизбежно, органическо разцепване на дълбинната същност на граматичната форма на две граматични значения, (които не са задължително противоположни), благодарение на което тя влиза в два реда опозиции». Противоречивата двойственост е задължително свойство на всяка една форма и по силата на тази двойственост формата въз основа на единия от своите диференциални признаци противостои на една категориална група, а въз основа на другия — на друга (Иванов 1975, 86–87).

Това схващане за противоречивата двойственост на граматичните форми се представя като част от по-общата теория за «субстанциалната морфология» — граматичната форма е предмет с набор от свойства-значения, които се проявяват в нейните отношения, т.е. в нейното функциониране. Като носител на определени свойства-значения, които се проявяват в нейните отношения (синтактичната употреба), граматичната форма се характеризира с противоречива морфолого-синтактична природа: от гледна точка на субстанциалността тя притежава самостоятелно битие преди и до своите връзки, но наред с това свойството реално се проявяват само в единичните връзки. Противоречивото единство на граматичната форма позволява да се разкрие и вътрешната тъждественост на нейните морфологични и синтактични качества: синтактична характеристика на формата са онези отношения, в които тя се проявява благодарение на това, че притежава определени значения, а морфологичната ѝ същност са онези значения, които се определят от особеностите на нейната синтактична употреба (Пак там, 73–77).

Приемайки в основни линии горната концепция, Х. Г. Нигматов (1975) я конкретизира и прилага спрямо друг езиков материал, като счита, че при съчетанията от типа *Көни барды* «Праведността изчезна» няма нито омонимия, нито пък субстантивация, тъй като в случай на транспозиция трябва да се чувствава, че субстантивираното прилагане заменя някакво съществително и това съществително трябва да се подразбира. Тук обаче няма изпуснато съществително, следователно налице е неразчлененост на качествено и предметното значение. Съществителните имена изразяват предмета като носител на някакво качество, а прилагателните означават признака като заложен в предмета или като абстрактно качество. При числителните имена неразчленени са значенията предмет и признак, а при наречията са налице качествени и количествени значения. С изключение на собствените имена и частично наречията, всички думи в езика притежават предметност, качественост и количественост, които съществуват в тях неразчленено (42–44). Съответно на всичко това и в горните съчетания е налице само една част на речта — прилагателно, което поради семантичката си двойственост, т.е. наличието едновременно и на предметност, и на призначност, се проявява едновременно и в атрибутивна, и в субстативна функция, без обаче да променя своя лексико-граматичен статус на прилагателно.

Подобно по същество схващане, макар и с оглед на един съвсем ограничен по обем сектор от морфологичния строеж на турския език, разработва и предлага и В. Г. Гузев (1976), който, поставяйки си за цел да типологизира и опише в най-общ вид глаголоподобните в турския език, обръща специално внимание на морфологичната им природа, на присъщата им семантика и синтактични функции. Методологическа основа и отправна точка за крайното решение на проблема служи разбирането за частите на речта като лексикални класове, които притежават постоянна и стабилна семантика и се обособяват съгласно семантически критерии от една страна и от друга — за именните форми на глагола като функционални форми, семантиката на които е по-подвижна и има преходен, казационален характер. Зад всяка функционална форма стои разработена от езиковото мислене, типизирана семантична операция, по силата на която едно явление (например място на предмет) се възприема като друго и играе ролята на средство за обозначаване на другото, свързано с него явление (например, на признака на предмет). Подобно представяне на едното чрез другото е налице например при тур. *evimdekiler* «тези, които се намират в моя дом» или тук признакът, съдържанието на който е положението на нещо във времето и пространството, се използва за обозначаване на предмета, който притежава този признак. Именно този случай е нагледна демонстрация на семантичкото съдържание на функционалните форми, които служат за казационално представяне, интерпретация на действието като предмет, признак или обстоятелствено пояснение. Като резултат тук са налице последователно семантичката операция «предметяване», т.е. представяне на действието в качеството на предмет при мастарите, представяне на действието като признак на предмета при

причастията и представяне на действието като обстоятелствено пояснение на друго действие при деепричастията.

При две от именните форми на глагола тази семантическа операция придобива определена специфика, която се отразява както върху характера на общата за случая теория по въпроса, така също и върху крайното разпределение на глаголоподобните на по-малки групи. Особеното тук е в това, че формите на *-dik* и *-асак* съгласно най-разпространената, но не и всеобщо приета гледна точка, са причастия, които при една и съща семантика се проявяват последователно и в именноопределителна и в глаголноопределителна функция, т.е. напълно в съгласие с постановките на разгледаната по-горе концепция за семантико-функционалната двойственост на частите на речта. Съществуват обаче и други гледни точки за морфологичната природа и синтактичните функции на тези форми, една от които е и предложената тук гледна точка и съответното ѝ обяснение. В рамките на това виждане въпросните форми не са причастия, а самостоятелна, четвърта подгрупа в рамките на именните форми на глагола, които не са само субстантивни, нито пък само атрибутивни, а едното и другото едновременно — субстантивно-атрибутивни. Тази им двойствена природа се дължи, според обяснението на автора, на тяхната способност да представят действието на корена на глагола и като предмет, и като признак, като при използването на формите и различните синтактични функции се реализират последователно едната или другата семантика (56–65).

Концепцията за противоречивата двойственост на граматичните единици, в това число и на частите на речта, според нас има и своя обърнат вариант в лицето на теорията за синкретизма на първичните основи в тюркските езици, която всъщност е първа по време на възникване. Ето защо и горната концепция може да се приеме за по-късен вариант на тази теория, визиращ и отразяващ не историческото развитие, а синхронното състояние на основата на морфологичната структура на тези езици. Независимо и от историческия приоритет и двете са форми на едно и също, по-общо разбиране и това може да се види и от краткото представяне и на теорията за синкретичния характер на корените и производните основи на тюркските езици. Съгласно тази теория, така както тя е представена и изложена например от А. Т. Кайдаров (1980), една и съща форма на думата притежава способността да изразява едновременно значението на име и съответното му значение на глагол, т.е. в една и съща дума се съдържа незванието на предмета и явлението и названието на свързания с него процес или действие. Явлението синкретизъм е една от характерните особености на тюркските езици на един по-ранен етап от тяхното историческо развитие и независимо от своята архаичност, това явление все още съществува реално в структурата на тези езици под формата на елементи-реликти в отделните лексикални пластове. Синкретизмът като двуединно начало в развитието на тюркския корен отразява в себе си именно онова състояние, когато в тюркските езици името и глаголът не са се разграничавали напълно в граматически план. В хронологическото си развитие синкретизмът е предшественик на придоби-

ването от тюркските езици на аглутинативния строеж. В съвременните тюркски езици древният синкретизъм се проявява под формата на синкретични двойки или «глаголно-именни омоними» от едносрични (първични) и производни (вторични) основи, които външно (т.е. граматически) съвпадат и изразяват едновременно значението на име и на глагол, свързани помежду си чрез корелативни отношения или обща смислова подплата. Такива синкретични двойки в турския език са например *tün-* «мръква, стъмва се» и *tün* «вечер» (85– 93).

Преминавайки към анализа и оценката на така представената концепция за семантическата двойственост на частите на речта в тюркските езици и изобщо на лексико-граматическите единици трябва да отбележим най-напред, че и тя, както и предишната концепция, си има своите аналози в други направления през по-старите периоди от развитието на езикознанието, които по същество би трябвало да се приемат и за нейна историко-генетична основа. Според А. Т. Кайдаров (1980) строго научен характер проблемът придобива едва след специалното изследване на Э. В. Севортян (1962), който полага основите, върху които се очертават задачите и перспективите на по-нататъшното му изучаване в различни направления. Тук същият автор посочва имената и на редица други тюркски, руски и западни езиковеди, вниманието на които е било привлечено от «своеобразната природа на тюркския синкретизъм» (85).

Всъщност на въпроса за характера на частите на речта Е. Севортян се връща отново в уводната си студия към етимологичния речник на тюркските езици. Тук вместо притежавания известна условност термин «корен» той предпочита да говори за едносрични лексикални основи, част от които са глаголно-именни омоформни двойки от корени. При тези двойки във всички случаи е налице една производяща глаголна основа, на базата на която се образува и определено съществително със специфична семантика — предметно действие, субект, обект, средство, резултат, място или форма на действието и др. Така например лобнорският глагол *оқₛ* — «стрелям» по форма е равен на съществителното *оқₛ* — «стрела» във всички останали тюркски езици, така че глаголът и съществителното се намират в отношение едно спрямо друго както действие към средство на действието. Така тук е налице «система за словообразуване, присъща на най-древното състояние на тюркските езици», която има за резултат глаголно-именна омонимия на корена. Много повече са случаите на коренова омонимия с аглутинативно словообразуване — гаг. *йакын-* «приближавам се» и *йакын* «близък», които са образувани от глаголният корен *йакₛ* — «приближавам се». Глаголно-именната омонимия като два способа за словообразуване — коренов и аглутинативен, обхваща периода на пратюркския праезик, докато по-късно, по времето на арабо-персийските заемки тя вече изживява своите дни в отделни езици или диалекти и като цяло, като система вече не съществува. Семантиката на производните думи, образувани от кореновите омоформи, включва в състава на своите значения или пък просто повтаря основните значения на омоформните корени.

По характер кореновата глаголно-именна омонимия би могла да бъде призната за тюркска разновидност на словообразователния способ конверсия, широко застъпен и в английския език. Само че тук той се появява след XIII в. и развивайки се постепенно, достига днешното си състояние, докато в тюркските езици конверсията отмира. «За кореновата глаголно-именна омонимия в тюркските езици ще бъде правомерно да се каже, че тя като система за словообразуване принадлежи на далечното минало на тюркските езици; по-правилно ще бъде тя да се разглежда не като конверсия, а като израз на лексико-морфологическия синкретизъм, присъщ на по-ранните степени на структурата на тюркските езици. Но наред с това не бива да се изключва и това, че древната глаголно-именна омонимия в по-късните епохи в отделните тюркски езици (в турските диалекти, в староузбекски и др.) е могла да има тенденция към превръщане в конверсия, но последната не е получила развитие в тях» (ЭСТЯз-1, 32–40).

Така Е. Севортян наистина се явява един от предшествениците и авторите на концепцията за семантичката двойственост на частите на речта в тюркските езици и по-специално в нейния исторически вариант. И все пак тази концепция води началото си от индоевропейската компаративистика, където езиковедите в желанието си да установят първите и начални части на речта в най-старото, изходното състояние на езика, на базата и в рамките на присъщата им научна практика, насочена и обхващаща морфологичната структура на езиците на различни етапи от тяхното развитие, предлагат най-напред две взаимно изключващи се хипотези: в началото си, както обобщава А. Мейе, човешкият език се е състоял само от глаголни корени, означавщи само действие. Според обратното виждане, идващо от Х. Хирт, но доразработено и предложено в един по-подробен вариант от Е. Бенвенист, в «началото» на езика са имената, от които са произлезли глаголите и глаголните окончания. В тюркологията схващането за историческия приоритет на имената приемат и използват Ж. Дени и К. Грьонбек, а при Г. Рамстедт това виждане получава една поособена форма: в «началото» е името, но то е, така да се каже, «конверсирано», т.е. използва се в ролята на глагол, без да притежава някакво специално окончание, което често се наблюдава например в английския език. Едностранчивостта на всяко едно от горните схващания я премахва идеята на В. Вундт, че в езиковата еволюция съществува такъв етап, когато името и глаголът не са се различавали и когато едни и същи думи са функционирали в качеството и на имена, и на глаголи. Близко по съдържание до тази идея е становището на А. Потебня, според когото в «началото» лежи глаголното име или името причастие. По подобен, но не и напълно тъждествен начин П. Мелиорански обобщава в интересувашата ни насока, че в тюркските езици «... и сега има корени, които притежават двойно значение — глаголно и именно», а според В. Банг в глаголното име едновременно са налице глаголни и именни свойства. Така в тюркологията се появява и образува концептуалното ядро на схващането за семантичката двойственост на първичните части на речта, в противовес на която класическото тюркско езикознание, представено, както се изразява Е. Севортян,

от школата на В. Радлов, признава историческото деление на лексикалните основи на тюркските езици само на имена и глаголи, без да се впуска в по-нататъшни конкретизации (Един по-друг преглед, обобщение и подробна библиография вж. при ЭСТЯз-1, 32–33; Щербак 1981, 8–13).

При това си съдържание и при тази си историко-генетична основа концепцията за семантичката двойственост на частите на речта в тюркските езици освен от представените до тук тюрколози се приема още и от А. М. Щербак (1981), според когото в тюркските езици има голям брой корени, проявяващи се и като именни, и като глаголни основи или тук е налице глаголно-именна омонимия. Тази омонимия е реликт от «първобитната» недиференцираност на името и глагола. Това външно съвпадение на именните и глаголните основи в тюркските езици не е случайно и безспорно то отразява спецификата на историческия процес на формиране и развитие на частите на речта. Налице са основания от фактологичен и теоретичен порядък да се приеме, че почти всеки първичен корен в тюркския праезик е означавал и предмет, и действие-състояние, т.е. той е бил синкретичен. Имената на действия лежат в основата на глаголните форми в тюркските езици и благодарение на тях се осъществява обособяването на глагола като самостоятелен граматичен клас. Тези имена на действия са се образували от недиференцираните, синкретични глаголно-именни основи тогава, когато те са се проявявали като наименования на процеси и състояния, и от своя страна изграждали необходимата основа за предаване чрез езикови средства на отношението на действието към момента на речта и на гледната точка на говорещия по отношение на действието и на неговия вършител. Самите имена на действия включват в себе си признаците на името и глагола, макар и в по-малка степен, отколкото «първобитните» глаголно-именни основи. Те се делят на две функционални групи — субстантивни имена на действия и причастия, които по-нататък играят определена роля във вътрешното структуриране и оформяне на глагола (8–19).

След представянето по този начин виждането по въпроса и на горния автор и връщайки се отново към цялостния преглед на концепцията за семантичката двойственост на частите на речта в тюркските езици и то най-вече с оглед на историко-генетичната ѝ основа и развитие, трябва специално да отбележим, че този преглед няма за цел да разкрие и установи напълно и в един последователен ред всички преки и косвени връзки между отделните схващания, а само да маркира и да разкрие съдържанието, разполагайки в една условна синхрония, на разновременен и разноместно възникналите и съществуващи идеи за характера на частите на речта в тюркските езици както с оглед на тяхното най-древно, така също и най-ново състояние. Съществен главен момент в този порядък е обосновката и формулирането на извода, че концепцията за семантичката двойственост на частите на речта в тюркските езици не само си има своите съвременни автори, но и те от своя страна си имат своите предшественици. Точно това пък означава, че самата концепция си има своите основания под формата на определени виждания от времето на по-старите периоди от развитието на езикознанието

— индоевропейско и тюркско, че тя не се изгражда на празно място, че не е достойние само на съвременната тюркска граматика, а фрагментарно съществува много преди съвременното ѝ окончателно донизграждане и прилагане в научната практика. Всичко това създава необходимите и достатъчни условия и предпоставки за един по-пълен и целенасочен анализ и оценка както на концепцията като цяло, така също и на отделните ѝ съставки в различни направления и от различни гледни точки.

Разгледана в най-общ план и във връзка с предходната концепцията за характера на частите на речта (Добрев 1995), концепцията за тяхната семантическа двойственост най-напред изглежда поубедителна и дори диалектична, тъй като преодолява основното ѝ противоречие, като обяснява различието в синтактичните функции с предварително заложените в семантиката различия и по такъв начин към «изхода» семантика и функция се оказват представени в тяхното единство и взаимна адекватност. Както пролича и от втората част на горния преглед, концепцията «работи» и в лингвисторически план и ангажирането с нея по какъвто и да е начин и форма на толкова много специалисти-езиковеди навеща на мисълта, че най-после в тюркологията е намерено достатъчно пълното и убедително обяснение на специфичните за тюркските езици лексико-граматични особености, което да изиграе ролята на стабилна теоретична база за тяхното описание. И все пак още тук трябва да отбележим, че и като теоретично построение, и като средство за обяснение и описание на езиковите факти тази концепция се характеризира с редица слаби страни и недостатъци, които като цяло я направят неприемлива и дори неприложима за нуждите на кое да е изследване и описание на морфологичния строеж на тюркските езици и на турския в частност, които имат задължителната претенция и благородната амбиция да не са огромна купчина от безразборно нахвърляни морфологични единици, а стройна понятийно-концептуална система, прогнозираща, разполагаща и описваща всяка една от тези единици напълно и без остатък за настоящото равнище както сама за себе си, така също и в нейните многобройни връзки с всички останали. Единственото и неизбежно условие за изграждането на подобна, емпирикоописателна система е наличието на съответната теоретико-методологична база под формата на определена концепция за генезиса, структурата, функциите на морфологичните единици и за методите и средствата на тяхното описание.

Кратката и ясна като постановка задача обаче по ред причини е неимоверно трудно осъществима и това доколко дадена теория е успяла да изпълни поставените пред нея задачи проличава едва след нейния анализ и оценка както по съдържание, т.е. с оглед на това как теоретически описва и обяснява същността, структурата и развитието на включените в нея обекти, а така също и по форма, т.е. с оглед на нейната вътрешна последователност и логическа непротиворечивост. Анализът и оценката на концепцията за семантическата двойственост на частите на речта по съдържание предполага най-напред да се види доколко са обектноадекватни и последователни включените в нея и изграждащи част от основата ѝ теоретични положения

и постулати за същността и структурата на думата изобщо и на частите на речта в частност съответно в синхрония и в диахрония. Тук най-напред трябва да се каже, че и тази концепция за характера на частите на речта в тюркските езици според нас не решава задоволително въпроса за онтологичната цялост и вътрешноструктурната определеност на думата — граматичната форма притежава самостоятелно битие преди и до своите връзки, при което е налице тъждественост между морфологичните и синтактичните качества (С. Иванов)*. Това според нас означава, че формата или думата, както всеки предмет от реалната действителност, е вътрешно противоречива, но външно цялостна и единна. Но ако това наистина е така, то как е възможно един цялостен и напълно определен обект с точно определени свойства (т.е. значения) и отношения (т.е. функции), в същото време да проявява, изпълнява различни функции, т.е. да има нетъждествени отношения, а следователно и да притежава различни, други свойства или което е същото — набор от значения? Полифункционалността безспорно е присъща на всички високоорганизирани системи, много функции-способности притежава и човекът, но все пак способността му за летене например е ограничена до възможностите на неговата физическа организация. Така че колкото и да е голям наборът от функции, във всички случаи той е ограничен и зададен от вътрешната структура. Ето защо граница или собствена вътрешна мяра би трябвало да има и синтактичната полифункционалност на отделните части на речта, което и реално се наблюдава. Освен това всяка сложноорганизирана система притежава една единствена основна и главна функция, която обединява редица по-частни или системата се характеризира с единично субординирана полифункционалност. По подобен начин и всяка част на речта си има една-две основни функции, едната от които обаче във всички случаи е главна и именно тя формира нейната вътрешна структура. Главна и основна функция за прилагателното е субстантивноатрибутивната, а допълнителна и второстепенна — функцията на сказуемно определение, както е в българския и руския език например и на обстоятелствено пояснение за начин, както е в турския език — *O bugün eve yorgun döndü*. «Той днес се върна в къщи уморен».

В аспекта на тази най-обща, но безспорно точна диалектика на вътрешна структура и външна функция вече предизвиква определени съмнения и допусканата тук възможност в една и съща семантична структура едновременно да са налице два противоположни, но все пак равноположени признака, въз основа на всеки един от които формата последователно противостои на две отделни категорични групи (С. Иванов); предметност и признакност (Х. Нигматов) или предмет и признак при глаголните форми (В. Гузев). Така се оказва, че семантичната двойственост присъествува на различните равнища на морфологичната структура на езика. Основните ни

---

* Така посочените автори са представени и анализирани достатъчно подробно по-горе, а тук следва да се считат само, според смисъла на контекста като предхождани от «срвн.» или «вж.» в общоприетите значения.

възражения тук са против постулата за равноположеността на семантичните признаци и за възможността една и съща формална структура да бъде носител на два едновременно равноположени и противоположни признака. Прилагателното *beyaz* «бял» притежава напълно определен основен категориален признак — «предметна призначност», съответно на което съдържа още и конструктивносинтактичният признак «предметно качество» и функционалносинтактичният признак «цвят», които признаци винаги се проявяват по отношение на дума с предметна семантика. Тези признаци обаче са разположени в периферията на семантичната структура на прилагателното, те са неговите външноструктурни признаци и ако тук изобщо може да се говори за някаква предметност, то тя присъствува в тази семантична структура само като външна насоченост към предметността, но не и в качеството на еднакво главен и централен семантичен признак на равнището на основния категориален признак на думата. Основният общокатегориален признак е не само централен и доминиращ сред всички останали граматични семантични признаци, но той е и единствен, което се потвърждава и от най-простото наблюдение върху коя да е дума от класа на съществителните, глаголите, прилагателните и т.н. Отсъствието тук на втори такъв, главен и централен основен категориален признак под формата на «предметност» не позволява да се твърди, че прилагателното съдържа едновременно и адекватна, и субстативна семантика.

И ако все пак потърсим причините за подобно допускане наличието в семантичната структура на думата на два равноположени общокатегориални признака, не е трудно да забележим, че това се дължи и на доста своеобразното разбиране за вътрешна динамика и взаимен преход между отделните части на речта, както е например при Х. Нигматов. Както вече се отбеляза (вж. стр. 4) тук той не допуска субстантивация, защото според него тя е налице, само когато се подразбира някакво съществително и това наистина е така, но само при част от случаите. Независимо от това, такава съществително се подразбира и тук, само че в предложението превод това не личи съвсем ясно — по-точно би било, ако се преведе не с «праведност», а с «право, истина» и «верен, прав». Именно тези значения между впрочем са дадени и в старотюркския речник (ДТС), докато по-абстрактното значение «праведност» напълно основателно е отнесено към производното абстрактно съществително *көнилик*. В такъв случай *көни йорык* би трябвало да се преведе с «прав, истинен път», а *көни барды* — с «изчезна правото, правдивостта», т.е. на основата на «право дело, вярно слово» и по-близо до «справедливост», но не «праведност», което има повече религиозен смисъл. И ако при втората семантика не е налице конверсия, т.е. образуване на нова дума на базата на старата, адекватна семантика по пътя на узуалната субстантивация, то това безспорно трябва да се приеме за оказионална субстантивация на прилагателното име. Субстантивираното прилагателно, макар и да е еднакво по форма със същинското прилагателно, все пак е съществително и предметната му семантика е коренно противоположна на адекватната семантика. Следователно двата признака — предметност и призначност, не са

в една и съща дума, а в две отделни думи с една и съща форма, т.е. налице е и транспозиция и омонимия.

Отсъствието на еднакво равностойни и равноположени категориални признаци в граматичните форми се потвърждава и от наблюдението и анализа на семантичната структура на турското минало свършено време (свидетелско минало време) на *-di*. Основният категориален признак на това време е темпоралният признак «предходност», благодарение и въз основа на който формата се включва в парадигмата на всички минали времена и заедно с тях се противопоставя, изгражда опозиция по отношението от една страна на всички сегашни и от друга — на всички бъдещи времена. Същата форма съдържа в себе си и признака «наблюдаемост на действието», благодарение на който образува нова опозиция и съответно нова парадигма. Но между тези две парадигми и съответните им опозиции има голяма разлика по характер и структура, израз и основа на която разлика е преди всичко разполагането им на различни равнища от модално-темпоралната структура на турския глагол. Ето защо като приемаме мисълта на С. Иванов, че благодарение най-малко на две граматични значения формата влиза в два реда опозиции (вж. стр. 2–3), считаме, че тази вярна по принцип постановка трябва да бъде коригирана и уточнена в смисъл, че нито значенията на една и съща форма не може да бъдат равноположени, нито пък съответните им опозиции, а те изграждат конкретни по съдържание и разположение субструктури в морфологичната система на езика.

Отсъствието на семантическа двойственост на равнището на основния категориален признак или пък на останалите, равноположени категориални признаци съвсем не означава, че такава изобщо не съществува и не се наблюдава в езика, само че нейните граници се простират или тя обхваща случаите, когато една и съща форма реализира в речта последователно различни значения или пък когато на базата на по-богатата си семантика формата се включва в различни, разнородни по характер и степен на общност опозиции, както е например при падежите и времената. Пренасянето на тази двойственост в сферата на основния категориален признак или на главния идентифициращ и диференциращ формата признак вече разрушава структурно-функционалната цялост и единство на граматичната единица, а от тук и на целия език, защото всяка една от неговите съставки трябва да бъде и да се проявява едновременно като себе си и като своето отрицание. Именно от гледна точка на тази най-обща постановка за нас остава немотивирано откъм вътрешната организация на езика решението на силно наболелия и непрекъснато обсъждан в тюркологията проблем за морфологичната природа и статус на формите на *-dik* и *-asak*, така както то се постига и предлага от страна на В. Гузев (вж. стр. 4–6). Аналогията със субстантивираното прилагателно не е сполучлива, защото тук предметът наистина е наименован посредством неговия признак, но наименованието си именно на предмет той получава благодарение на семантичния признак «предметност», съдържащ се и носен от суфикса за множествено число. Внасянето на този семантичен признак в семантичната структура на прилагателното неутрализира

съдържащия се в словообразователния афикс признак «призначност» и така се получава по пътя на okazjiоналната субстантивация една напълно субстантивна семантика. При въпросните функционални форми обаче «действието» като изходен категориален признак не се неутрализира, а се интерпретира така, че само се представя, изглежда като предмет или признак, но запазва процесуалната си природа. Тази промяна е възможна благодарение на характера на семантиката на афикса, който не е словообразователен, нито пък словоизменителен, а формообразователен или тук е налице функционалнограматическо словообразуване, при което производящата основа запазва своя лексико-граматичен статус и значение, но придобива и едно ново, функционално-граматично значение и статус и по такъв начин се включва в една от трите функционални групи на глагола — субстантивна, атрибутивна и адвербиална (вж. Баскаков 1969, 108–112). Така действието на корена запазва същността и характера си, което проличава и в това, че то се свързва последователно с присъщия на формите темпорален признак «предходност» или «следходност». Функционално-граматичното значение на формата на конструктивно-синтактично равнище се реализира като «атрибутивност», а на функционално-синтактично — като «предметна призначност» за случаите от типа на *Aldıđım kitap* «Книгата, която взех» и съответно «комплексивност» и «процесуална призначност» за случаите от типа *Aldıđımı gördü* «Той видя, че аз я взех». Членовете на отделните групи признаци са равноположени и противоположни, поради което те не може да се обединят и не образуват една и съща семантична структура, а две отделни и независими структури, на които отговарят съответно и две различни формални единици, намиращи се помежду си в отношение на омонимия. Тази омонимия обаче не е пълна и в речта тя се сменя с помощта на задължителните за едната от формите падежни окончания и специфичния начин на употреба в изречението, т.е. с помощта едновременно на морфологични и синтактични средства. По такъв начин въпросните форми и присъщите им значения се разпределят и заемат своето място или в групата на причастията, или пък на мастарите (инфинитивите), където на базата на друга група от признаци образуват вътрешните и външните за тези парадигми опозиции.

Не повече адекватна на своя обект е концепцията за семантичката двойственост и в лицето на обратния си вариант — глаголно-именния синкретизъм, който отразява в себе си първичното състояние на тюркските езици, когато името и глагола не са разграничени напълно в граматически план, а днес се проявява под формата на глаголно-именни омоними, които външно съвпадат и изразяват едновременно значението на име и глагол (А. Кайдаров). Всъщност налице са основания да се твърди, че точно такава ситуация изобщо не е съществувала в историческото развитие не само на тюркските, но и изобщо на езиците, което проличава и се доказва на базата и в рамките на едно по-различно от горепредложеното виждане за възникването и развитието на частите на речта и на техните морфологични елементи, за формата и начина на поява и развитие на отделните подгрупи в различните

лексико-граматични класове и за отношението между тях и в семантико-функционален, като синкретизъм, аспект, и във формално-структурен, като омонимия, аспект.

Ако се проследи и най-простата форма на сигнализация, каквато е доречевата сигнализация на животните, ще се забележи, че един и същ изходен набор от звуци в различните ситуации се модулира по различен начин, чрез което се сигнализира за наличието едновременно на определен обект и на конкретно отношение към него. Така още на равнището на първичните животински сигнали е налице «номинативно-експресивна» двойственост, основаваща се и включваща в себе си обекта на сигнала от една страна и действието-отношение към него от друга. Именно върху различието и противопоставянето на тези две съставки се изгражда и възникващият на базата на доречевата комуникация на животните първобитен човешки език, за основа и начало на генезиса на който трябва да се приеме онзи момент, когато всяка една от съставките вече е закрепена за определен, различен от противоположния, звуков комплекс. Формалното разграничаване на обекта и действието-отношение е първата, първична и основна опозиция, която лежи в началото на човешкия език. Отграничаването и разделянето на съставките вече само по себе си е граматичен признак, проявяващ се в най-първичния си и неразвит вид, в постоянното място, което всеки един от елементите заема в темпорално-линейно разгърнатото съобщение например. Този граматичен признак е съвсем различен и обособен от основните съставки, обозначаващи предмета на мисълта и действието-отношение към него, но в същото време е допълнителен и също толкова необходим и задължителен за цялостното изграждане на съобщението. Граматичните значения и съответните им формални показатели функционират и се развиват едновременно и в непосредствена връзка със съответните корени, всеки един от които на базата на значението си и граматичната си характеристика се проявява съответно като предметен или субстантивен от една страна и като процесуален или глаголен от друга. Тези два лексико-граматични класа са първичният и начален набор от части на речта, които не само лежат в исторически най-дълбоката основа на езика, но и в основата на съвременната му, силно разклонена и преплиташа се, но все пак спазваща и съобразяваща се с първичното деление структура от лексико-граматични единици. Основанията и доказателствата за правомерността на тази конструкция се съдържат в двоичната и двойствена противоположност на човешкото мислене, което се гради върху единството и различието на субект-предикат; в характера на самото комуникативно съобщение, което се състои от това, което се съобщава (рема) и от това, за което се прави съобщението (тема); в двоичната и двойствена организация на изречението като противоречиво единство от подлог и сказуемо и най-после в структурата на пропозицията като езиков корелат на реалното събитие, в основата на която също лежи единството и противопоставянето на предметното значение на съществителното и процесуалното значение на глагола (вж. Общое езиковедие 1972, 302–320, 328–336).

На първобитния етап от своето развитие човешкото мислене все още се характеризира с комплексна, неразчленена структура и се изразява съответно и чрез комплексни, многофункционални звукови единства, които се уточняват в съобщително изискваната и необходима степен екстралингвистически /ситуация, жестове/ или пък чрез специална модулация на част от звуковия комплекс, формата на която по същество е нов граматичен елемент, съдържащ в себе си даден по-частен признак на съответния обект или на действието-отношение към него. Комплексното предметно-образно мислене и съответният му двусъставен език бавно и постепенно се развиват и преминават към рационално-логически етап на мисленето, отговарящ на една по-висша и диференцирана социална практика, включваща и насочена и към по-частните страни и особености на реалните предмети и явления. На тази основа израства и се появява и един по-сложен език, състоящ се не само от звукови комплекси за основните съставки на съобщението, но и за по-частните свойства на тези съставки, което лингвистически намира израз във формирането на базата на съществуващите звукови комплекси на нови формални единици, характеризиращи и конкретизиращи съставките в определено отношение и по определен начин. Така на базата на първичните звукови комплекси, спадащи към двете основни и първични части на речта, по пътя на тяхната семантико-функционална транспозиция и по-следваща диференциация се получават все нови и нови лексикални и граматични елементи, всеки един от които заема точно определено място и изгражда конкретна опозиция в цялостната структура на първобитния език.

Накратко изложената тук схема на възникване и историческо развитие на частите на речта безспорно си има своите аналози или антиподи в лингвистичната литература /вж. и срв. например Березин 1975, 90–92; Суник 1966, 115/, но по-важното тук е на се установят и подчертаят някои от съществените за случая моменти на целия твърде сложен и многостранно обвързан практико-познавателен и логико-лингвистичен процес, а именно: граматичната структура възниква и се развива едновременно и успоредно с лексикалната; във и без нея няма и не може да има нормален човешки език, изпълняващ определена номинативно-комуникативна функция в рамките на дадена социална група. Наличието и присъствието на граматични елементи от най-различен ранг и характер неизбежно води към окончателното отграничаване и обособяване и на двата първични и задължителни за всеки език лексикални класа като отделни части на речта, каквито са първичните съществителни имена и глаголите. Тези имена и глаголи дотолкова са специализирани и разграничени и семантико-понятийно, и формалноструктурно един от други и то в съответствие и съгласно тогавашната им мяра за тъждество и различие, че на този етап от развитието на езика изобщо не може да се говори за какъвто и да е глаголно-именен синкретизъм в горе-описания смисъл.

Допускането на подобен синкретизъм било за най-старото или пък за съвременното състояние на езика противоречи и е напълно чуждо на самата му природа и структура, където всеки нов елемент възниква и съществува

само дотолкова и доколкото е противопоставен и различим от всички останали едновременно и поотделно. Пълното твърдение и в семантиката, и във формата не е начало и основание на нов елемент, а това е същият изходен елемент, който сам по себе си не носи нито ново значение, нито пък ново съобщение при съчетаването си с останалите и следователно я няма новата функция, която да провокира и стимулира изграждането на новото качество. Така че подобен синкретизъм не само не съдържа в себе си съответните предпоставки за по-нататъшно развитие на езика, но и необходимите условия за неговото функциониране и проява като средство за общуване и носител на информация.

Отсъствието на синкретизъм в езика изобщо и в тюркските езици в частност се потвърждава и от специфичния начин на възникване, функциониране и развитие и на граматичните форми, където всеки последващ граматичен елемент възниква и се развива на базата на съществуващ вече лексикален или граматичен елемент по пътя на неговата семантико-функционална транспозиция, специализация и диференциация — смяна на мястото и функцията в номинативно-комуникативния комплекс на изказването (изречението), благодарение на която елементът придобива и развива нова допълнителна семантика, която впоследствие се диференцира от изходната и закрепва чрез специални формални показатели с фонетико-морфологичен или синтактичен характер. Тази линия на развитие се потвърждава най-напред и преди всичко от съпадащите по форма с корените на някои глаголи абстрактни съществителни имена, които по пътя на конверсията или афиксалното словообразуване израстват и се изграждат на базата на по-конкретните и определени глаголни значения под непосредственото въздействие и в рамките на общокатегориалната семантика на съществителното име. Точно поради това тези съществителни имена са много по-късен продукт и етап в развитието на частите на речта и в никакъв случай не може да стоят съвсем в началото на тяхното възникване (А. Щербак). В началото на възникването на езика и на първичните му части на речта безспорно се намират конкретните съществителни имена, означаващи непосредствено наблюдаемите и включени в сетивно-практическата дейност на първобитния човек конкретни, одушевени и неодушевени предмети, а така също и конкретните, физически глаголи, означаващи онзи набор от действия, благодарение на които се реализира същата тази сетивно-практическа дейност, водеща или осигуряваща задоволяването на основните и жизненоважни потребности на човека. Появата и развитието на абстрактните съществителни е свързано с определена степен в развитието и усъвършенствването както на самото мислене на човека, когато свойствата и отношенията на предметите може да се мислят абстрактно, т.е. напълно откъснати и независимо от техния носител, така също и със съответните структури и механизми на езика, които позволяват и осигуряват тези абстрактни признаци и формално да се отграничат и закрепят за определени граматични средства (вж. Общое езиковедие 1972, 311).

Принципът за постепенното възникване и поява на лексико-граматичните елементи по пътя на семантико-функционалната транспозиция и специализация се проявява и при останалите два, частично омонимични класа, каквито са прилагателните и наречията. В рамките на настоящата концепция за семантичката двойственост на частите на речта, както вече беше направен опит за обяснение и доказване, прилагателните съдържат в себе си два противоположни семантически признака, всеки един от които се реализира в определена синтактична позиция, откъдето и самата дума се проявява съответно и в атрибутивна, и в субстантивна функция, без обаче да променя своя лексико-граматичен статус на прилагателно (Х. Нигматов). По-горе беше анализиран специално използваният за това доказателство пример и се стигна до извода, че всъщност подобно двойствено поведение на прилагателното се дължи не на предварително заложената в семантиката му двойствена семантична структура под формата на два противоположни признака, а на присъщите на езика способности и механизми за взаимен преход и преминаване една в друга на отделните части на речта, в случая под формата на окازیонална, преходна субстантивация на прилагателното име (вж. стр. 17–18). Не точно такава, но подобно е положението и на онези омонимични двойки от прилагателно и наречие, за които в предната концепция се използваше обяснението, че прилагателното се проявява във функцията на наречие, без да променя лексико-граматичния си статус на прилагателно. В рамките на предварително приетите от тази концепция основни постулати тук би трябвало да се очаква, че поради едновременното наличие в семантичката структура на прилагателното и на адеквативен, и на адвербиален признак, то се проявява последователно и в атрибутивна, и в адвербиална синтактична функция, също така без да променя лексико-граматичния си статус на прилагателно. Всъщност съгласно и теоретически, и емпирически обоснования и илюстриран вече принцип за невъзможността едновременно в една и съща дума да се намират два равноположени категориални признака, подобна семантична двойственост и синтактична проява при запазен лексико-граматичен статус не са възможни. Единственото правилно обяснение пък на този и подобните му случаи в светлината на малко по-горе използвания принцип за семантико-функционалната диференциация като резултат от семантико-функционална специализация и транспозиция се заключава в приемането наличието тук на две частично омонимични групи от думи, всяка една от които се включва и принадлежи съответно на прилагателните и наречията. Появата и преминаването на първите към вторите се реализира точно според този принцип и конкретното доказателство за това се наблюдава например при наречието *Güzel* (konuşuyor) «Той говори красиво», което наречие пази адеквативното си словообразуване, наблюдаващо се още при прилагателните *özal* «специален, частен», *yerel* «местен, регионален» и реализиращо се с помощта на стария непродуктивен адеквативен суфикс *-li*, присъстващо още и в някои други старотурски думи (вж. Ergin 1967, 185). Прерастването и преминаването на прилагателното в наречие има

за резултат формирането към същата материална структура по пътя на конверсията на процесуалнопризначна семантика, така че тук се налице две омонимични части на речта с еднаква генетична основа и съвпадащи лексико-семантични, но различаващи се общокатегориални признаци. Подобно е положението и при някои други производни прилагателни, които също така са склонни да служат за основа за образуване на омонимични наречия.

В рамките на концепцията за семантическата двойственост на частите на речта в тюркските езици, на синкретизма като изконна и частично и понастоящем присъща им семантическа особеност във формално-структурен план отговаря глаголно-именна омонимия, съгласно която коренът на глагола е напълно еднакъв по форма с абстрактното съществително име, както е например при тур. *tüp*- «мръква се» и *tüp* «вечер». Доколкото тук се търсят някакви формалноструктурни закономерности и връзки, то те безспорно се съотнасят по някакъв начин към материалната форма на езиковия знак или както още може да се каже в лингосемиотичен план — с неговата семиотична форма, на който се присъщи конкретни структурни черти и особености. Важна и съществена за случая характерна черта на семиотичната форма е нейната най-тясна връзка и съотнасяне по определен начин със значението, в светлината на които глаголно-именната омонимия се оказва на пълна, а само частична, като пълна тя се очертава само в рамките на едно по-своеобразно разбиране за семиотичната структура на езиковия знак и съответното му схващане за семантиката на езика. Така например А. М. Щербак (1977) по принцип приема и изхожда от положението, че съдържателната страна на думите или тяхното понятийно-афективно съдържание с монолитно и неразчленимо, този аспект на думите се члени само условно и то дотолкова, доколкото членението се регулира и предпоставя от морфологичния състав на словоформата. Собствено езиковото съдържание не е нещо по-различно от съдържанието на мисленето, тук няма никакви вътрешноструктурни пластове или равнища и опитите за представянето на значението на думите чрез определени семантични признаци не са нищо повече от терминологическа замяна, а съществуването на собствено езиково съдържание наред със съдържанието на мисленето е направо илюзорно — частните значения не съществуват в разчленен вид и обособяването им се предопределя от анализа на морфологическия състав на думата и от нейната съчетаемост с останалите думи (22–23).

Очевидно общосемиотичните и общосемантичните представи на отделните автори намират специфичното си отражение и в обобщената характеристика на горните омонимични двойки, които в светлината на тези схващания се очертават като формално тъждествени изразители на аморфното понятийно-афективно съдържание, стоящо като че ли малко откъснато и независимо от носещата го форма. Всъщност семиотичната форма изобщо не е безразлична към семиотичното съдържание, тя е самото това съдържание, определено и въплътено в нея и всяка промяна в съдържанието води съответно и до промяна във формата и обратно, различията в съдържанието

са различия и във формата или както се изразява А. Мартине (1963), «на всяко различие в значението по необходимост съответствува различие във формата на съобщението на кой да е от неговите участъци» (400). Така че, от тази гледна точка при глагола и абстрактното съществително са налице две съвсем различни семиотични форми, на които отговарят и две структурно-функционално нетъждествени семантични единства, откъдето следва, че тук, а и в езика изобщо, не може да се говори за каквато и да е омонимия. И все пак ако се абстрахираме от тази особеност на семиотичната форма, то на нивото на непосредственото научно наблюдение наистина констатираме наличието на еднакви звукови или графически комплекси, именно наличието на които се квалифицира като омонимия, само че в нашия случай тя има определена специфика.

От динамико-процесуална гледна точка конкретният вид на семиотичната форма е резултат от действието на две коренно противоположни тенденции — стремеж към омонимия, към изравняване на формите под въздействието на принципа за икономия на двигателномислителните действия и усилия при съхраняването на формите в езиковото съзнание и при тяхното възпроизвеждане в речта и стремеж също така към отстраняване на омонимията под влияние на заложения във формите принцип за смислоразличителна функция по отношение на носеното и изразявано съдържание. Под влиянието на тези две тенденции омонимията винаги се стреми към своя предел, но тя не го достига никога, защото с това би се нарушило и би станало невъзможно самото общуване. Ето защо омонимията никога не може да бъде пълна и нейното снемане се осъществява непрекъснато с помощта на специфичен набор от фонетични, морфологични или синтактични средства всяко поотделно или в съчетание с останалите. Допълнителни морфолого-синтактични средства за неутрализиране на омонимията са налице и тук. Най-напред това са основната, инфинитивната форма на глагола, която при абстрактно-изолираното си разглеждане в рамките на омонимичната двойка не се взема предвид, но в този си вид, само чрез абстрактния си, граматически неоформен корен глаголет не съществува в езика никога и не функционира в реалния език. Дори и повелителната форма на глагола за второ лице на единственото число не е напълно тъждествена на корена нито формално, нито пък семантически, защото тя има определена позиция в изречението, конкретна интонация и съответно на тази форма индивидуално и общокатегориално значение. Всичко това налага да се направи изводът, че не само синкретизмът, но и глаголно-именната омонимия не съществуват реално в езика в постулирания вид или пък ако се констатира тяхното наличие, то това е само и единствено в рамките на определена и твърде тясна гледна точка и подход към частите на речта, присъщи именно на тази концепция.

Общият подход в рамките на всяка една концепция като форма на теоретично описание и обяснение на нейния обект се образува от конкретната представа за вида и характера на онази част от обекта, която лежи

в основата и центъра на тази концепция и играе ролята на отправна точка и насока за развитие към нейното окончателно и пълно осъществяване под формата на логико-лингвистично отразяване, систематизиране и представяне на съществените страни и черти на обекта. Вътре в рамките на цялостната концепция подходът се характеризира с едно по-особено и важно място, поради това, че той, както и други такива съставки на теорията като принципи, методи, цели и задачи и др., е съществена част от общата методология на теоретичното изследване, което, без да е негов съдържателен момент, играе насочващо-коригираща роля по отношение на последния. Специално за концепцията за семантичката двойственост на частите на речта в тюркските езици трябва да се каже, че тук е налице едно определено подчертаване и акцент върху формалностструктурната страна на езиковата единица, в резултат на което думата се приравнява с нейната форма. Когато пък абстрактно тъждествените форми (вж. по-горе) носят най-малко две различни значения, то тази им разлика се игнорира и те направо некоректно се приемат и обявяват за една и съща дума или пък за една и съща граматична форма, включващи и носещи със себе си две противоположни значения или семантични признака. Но както беше показано по-горе, от чувствително по-широкообхватната и задължителна за случая гледна точка на реалния език, визираща и включваща в себе си и специфичния начин на съотнасяне между семиотичната форма и семиотичното съдържание, омонимията изобщо не съществува, тъй като абстрактно взетата семиотична форма сама за себе си е нищо, тя не е език и единствената реалност са вълпътените и съществуващи във и чрез формата значения, така че на две различни значения отговарят и две нетъждествени форми. Всичко това като цяло води и до качествено ново и поразлично осмисляне и представяне на същността, характера и структурата на граматичната форма, а така също и на нейната по-нататъшна систематизация и класификация. Ето защо тук трябва да се приеме, че концепцията за семантичката двойственост на частите на речта съдържа в основата си най-напред един специфичен, характерен разбира се не само за нея, формален или по-точно формалистичен подход към двустранните езикови единици, който си има своите по-дълбоки основания и причини в присъщия на сравнително-историческата (диахронната) морфология поглед, обработка и начин на представяне на двустранните морфологични единици.

Известна специфика горният формалистичен подход придобива в рамките на концепцията за семантичката двойственост на частите на речта в тюркските езици и то най-вече във връзка и в границите на теорията за синкретизма като неин исторически ориентиран вариант, където на корена се признава самостоятелна реалност. По този начин теорията се изгражда не на базата на непосредствено наблюдаемите, емпирични езикови факти в тяхната цялост и единство, а само на базата на част от техните признаци, зададени и отграничени от конкретната абстракция, която има за основа словообразуването като дял от историческата морфология. Тази абстракция наистина има своята реална основа в сравнително обособеният и самостоятел-

лен и диахронно-, и синхроннофункционално корен на думата, но все пак това е само на неговото равнище, докато коренът никога не се употребява и проявява самостоятелно на нивото на граматически оформената дума, той не е цялата или самата дума, а само една нейна част или страна (вж. и ср. ЭСТЯз-1, 35). Съществителното и глаголят са формално тъждествени само на равнището на първичния, изходния звуков комплекс или в съвременен смисъл — на корена, който обаче не е цялата дума (А. Щербак). Ето защо тук трябва да се приеме, че концепцията за семантическа двойственост на частите на речта се изгражда на базата и благодарение и на една неправомерна екстраполация на това, което се наблюдава и е налице при корена, върху цялата, всъщност и семантически, и граматически много по-богата и разнообразна дума.

От друга страна на тази концепция ѝ е присъщо и едно повишено внимание към морфологичната структура на частите на речта, към афиксацията и това проличава, когато например се твърди, че в развитието на тюркските езици е налице такъв етап, по време на който съществителното и глаголят не са се разграничавали напълно в граматически план (А. Кайдаров). Приема се още, че прилагателните например в тюркския праезик нямат специални морфологични показатели, което предизвиква съмнения относно това, дали тогава те съществуват като самостоятелен лексико-граматичен клас (Щербак 1977, 108). Тук под «граматически план» безспорно трябва да се разбират задължителните според втория автор «специални морфологични показатели», конкретен набор от специфични за всеки клас словообразователни и словоизменителни афикси, така както те са налице при съществителното и глагола например на съвременния етап от развитието на тюркските езици. По такъв начин в основата на съществуването и обособяването на думите по части на речта пак се поставя афиксацията, по-стар и добре известен аналог на която в индоевропейското езиковедие е флексията (вж. Добрев 1995, 143–146). Така и тази концепция, както и предходната, се оказва морфологоцентрическа. И все пак, както показват многобройните езикови данни, включително и от тюркските езици, нито за съществуването и обособяването на думите по части на речта, нито пък за идентификацията на коя да е отделна дума като принадлежаща към даден лексико-граматичен клас съвсем не е необходимо да са налице подобни морфологични белези, защото присъщите на тази част на речта категориални значения може да получат и друг, неморфологичен израз. Следователно от тази гледна точка концепцията за семантическата двойственост се очертава като специфичен резултат от анализа и разглеждането на езиковите факти в тюркските езици от крайно стеснената и изолирана гледна точка на един от начините за изразяване на граматичните значения. Насочването или свързването на този морфологоцентрически подход и със специфичното разбиране за ролята и мястото на корена в тюркските езици му придава една малко по-различна, отколкото при предната концепция форма, но по същество той пак си остава такъв.

Анализът и оценката на концепцията за семантичката двойственост на частите на речта в тюркските езици с оглед на нейната логическа форма има за цел да установи доколко правилно и точно се извеждат и формулират отделните твърдения и изводи както по отношение на обекта на теорията, така също и във връзка с нейната вътрешна последователност и съгласуваност. Първото и главното, което трябва да се отбележи тук е, че в лицето на историческия си вариант концепцията не притежава задължителната за всяка теория емпирична база под формата на твърдо установени и безспорни езикови факти, съществените и основни дълготрайни страни и черти на които следва да образуват съдържателния скелет на теорията. Разглеждайки глаголно-именните омонимични двойки и най-вече производните от тях, както е например при каз. *толык*, — «пълнея, пълня се» и *толык*, «пълен» някои от авторите на концепцията забелязват, че тук се наблюдават трудности, които превръщат «морфологичната прозрачност» на въпросните форми в привидна: тук или са налице едни и същи, универсални и многофункционални афикси, или пък напълно различни по произход, граматично значение, функция и принадлежност нееднакви афикси, омонимията при които е резултат от случайно съвпадение на първоначално различните думи поради фонетично опростяване на техния звуков състав или от случайно тъждество на два, съществено различни суфикса (Кайдаров 1980, 87–88). И все пак дори и при най-повърхностното наблюдение никак не е трудно да се прецени, че процесуалното значение в първия случай не е същото, каквото е призначното значение във втория, откъдето следва и изводът, че тук са налице два коренно различни афикса, различието между които налага омонимията да се ограничи само до корените на производните, които обаче в своя генезис са един и същ корен, откъдето и самата омонимия се оказва фиктивна. В рамките на тази концепция тур. аси «горчив», аси «болка» и аси — «съжалявам, смиявам се» би трябвало да изграждат не омонимична двойка, а тройка и на тази основа става възможно да се изгради теория за един по-друг, трипосочно проявяващ се синкретизъм при турските части на речта. При този характер на така получения синкретизъм самата омонимия като че ли би трябвало да се квалифицира като глаголно-именно-атрибутивна и доколкото подобни факти са налице и в останалите тюркски езици, да се разпростре и върху тях. И все пак, ако се съди по наличието в по-старите и по-нови тюркски езици наред с горната форма на прилагателното още и на такава със запазена крайна съгласна като асу (вж. ЭСТЯз-1, 89–93), то тук трябва да се направи изводът, че непрекъснато появяващата се и изчезваща през различните периоди от историческото развитие на езика и при различните езикови единици омонимия, както беше показано и по-горе (вж. стр. 30–31), никога не е пълна и се очертава като такава само в аспекта на една постеснена гледна точка. Но именно този характер на частичната омонимия означава, че концепцията за семантичката двойственост на частите на речта не притежава постулираната от нея емпирична база във вид на напълно съвпадащи по форма и исторически непроменящи се омонимични

двойки, принадлежащи към различни части на речта. А липсата на емпирична база автоматически лишава тази теория както от нейната обектно-съдържателна адекватност, така също и от нейната научна необходимост и целесъобразност.

При постулирането по-специално на глаголно-именната омонимия и на свързания с нея синкретизъм за основа се взема наблюдаваното в рамките на тази концепция формално тъждество между производящия глагол и производното абстрактно съществително (вж. стр. 8–9). Но всъщност тук формално равен и еднакъв на съществителното е не глаголът, а неговият корен и то така, както той се обособява и представя при слобообразователния анализ. Коренът на глагола безспорно съществува в този си вид на определено равнище и по определен начин в езика и по-точно в идеално-виртуалната му форма, но все пак нито там, нито пък в реалната реч този корен не е откъснат от морфологически присъщите му и съществени семантични признаци, каквито специално за турския глагол са второто лице, единствено число на сегашното време на повелителното наклонение. Формални изразители на тези значения са нулевата флексия, която реално съществува под формата на определено място и съответните отношения в цялостната парадигма на глагола, специфичната интонация за устната форма на езика и синтактичната позиция в изречението. Но с тези си фонетико-морфологични и синтактични показатели формата на глагола е нещо много по-различно от формата на съществителното, дори и в най-абстрактен вид и неговите граници не съвпадат с границите на съществителното. Необходимото за концепцията изравняване и отъждествяване се постига с помощта на използваната в случая лексико-словообразователна абстракция, по силата на която еднаквостта на формите се постига чрез приемане и представяне корена на думата за цялата и самата нея. Така наистина се постига желаният ефект, но с цената на една логическа непоследователност и некоректност.

Друга логическа грешка, която прави възможно допускането за синкретизъм при частите на речта в тюркските езици, се наблюдава, когато се подменя предметът на мисълта: конверсията е словообразователен способ, който има за резултат глаголно-именната омонимия, но наред с това кореновата глаголно-именна омонимия в тюркските езици е система за словообразуване и по-правилно ще бъде тя да се разглежда не като конверсия, а като израз на лексико-морфологически синкретизъм (вж. стр. 8–9). Но пълната в използвания тук смисъл или частичната в нашето разбиране омонимия е явление, което се отнася единствено и само до израза, до формата на граматичните единици, докато конверсията е семантически процес, по време на който от една дума се образува друга, формално еднаква с нея. Включеният допълнително синкретизъм пък е явление от съвсем друг порядък и в рамките на тази теория той е първична основа и начало на омонимията, но не предполага непременно и задължително конверсия, защото наличието на конверсия означава, че глаголът във времето стои преди и е начало и основа за съществителното, т.е. в такъв случай не може да има

синкретизъм. Подобна многократна подмяна на предмета на мисълта с оглед на двата плана, двете страни на езиковия знак се наблюдава и когато се твърди, че в тюркските езици са налице глаголно-именни омонимични форми (вж. стр. 6–7). Но изразът «омонимична форма» е тавтологичен, защото омонимията винаги се появява и проявява с оглед на формите. От друга страна пък формите сами за себе си не могат да бъдат глаголно-именни, тъй като такива са целите думи в тяхното семиотично единство от форма и значение.

Логически грешки и противоречия са налице също така и когато по форма се твърди едно, а по същество се получава съвсем друго, какъвто е случаят с историческото разполагане на конверсията и синкретизма във времето. Тук в историческите граници на конверсията глаголет е производящата основа, от която се образува съществителното, което означава, че на него принадлежи историческият приоритет до определени граници. Преди този етап обаче има синкретизъм и няма нито само глагол, нито само име, но и едното, и другото — глаголно-именна омонимия (Е. Севортян). Така по същество излиза, че в противовес на съществуващите хипотези теорията за синкретизма предлага едно твърде своеобразно, четвърто по ред решение на крайно сложния проблем за историческия приоритет на основните части на речта: не само съществително, нито само глагол, нито двете едновременно, без обаче в началото това нещо да е вътрешно разчленено и семантически определено и разграничено, просто омонимия на съществителното и глагола, които уж не съществуват, но неявно все пак ги има. При това по-късният исторически приоритет принадлежи на глагола, откъдето остава неясно кога и как се осъществява преходът и прерастването на единната и неразчленена в началото част на речта в глагол и защо не, например, в съществително или нещо друго от този род.

Други подобни грешки, основаващи се на неотчитане и неспазване на «реалните разстояния върху историческата ос», се наблюдават, когато омонимията се постулира с оглед на корена на глагола и производното, най-вероятно по пътя на конверсията, абстрактно съществително име. Но в такъв случай последното е вторично и по-късно образуване и те в никакъв случай не са се появили едновременно, те не са и едновременно съществуващи, за да може въз основа на това да се направи изводът за глаголно-именния синкретизъм на равнището на синхронния срез на зараждането на езика. Недостатъчно обоснован и мотивиран е изводът за синкретизъм и от една друга страна: за пратюркския език кореновата глаголно-именна омонимия все още в конверсия, а при прехода към следващата, подалечна епоха в развитието на езика, макар и на фона на нейното наличие и в редица още генеалогически общности, се прави все пак малко неочакваният извод, че омонимията всъщност е израз на лексикоморфологичния синкретизъм с тенденция в по-ново време да прерасне в конверсия (Е. Севортян). Но това последно допускане противоречи на целия по-предишен ход на разсъжденията на автора, където наличието на останалите етапи и съответните им процеси се подкрепя от наличието на такива емпирични факти като намиращите се в определено формално отношение глагол и произведено от него абстрактно

съществително име. Подобна емпирична база обаче лексико-морфологичният синкретизъм не притежава, той и логически не следва и не произтича от предходните етапи в развитието на езика и именно поради това той се оказва постулиран и предложен като че ли чисто и просто за да получи генетико-историческият процес някакъв завършен, а от тук и отразяващата го теория.

Наистина лингвистичното научно мислене не разполага с емпирични факти за онзи толкова далечен период в развитието на езика, но все пак всеки по-следващ синхронен срез назад трябва да има своята логична основа във връзките и закономерностите на поблиските до нас езикови факти, на по-новите състояния на езиковите единици. Ето защо прекъсването на връзките по историческата ос на развитието на езика в края на краищата лишава и самия синкретизъм от необходимата генетична основа по отношение на останалите състояния на езика, а по този начин и формулиращата го теория от нейната логическа последователност и непротиворечивост. Индивидуално погледнато трябва да констатираме, че точно в лицето на този езиковед теорията за първичния синкретизъм на частите на речта в тюркските езици не е получила своята научно издържана, обективно адекватна и логически последователна форма.

Така проведените до тук анализ и оценка на същността, структурата, основанията и логическата форма на концепцията за семантичката двойственост на частите на речта в тюркските езици безспорно не е единствена и първа по рода си. Едно твърде дълбоко съмнение в хипотезата за първичния синкретизъм и способността на думите да притежават едновременно и глаголно, и именно значение с квалификация като напълно погрешна е налице и при Б. Серебрянников и Н. Гаджиева (1986). Тези автори разгръщат критиката си главно от гледна точка на секторно ограничената функция на всяка част на речта и на генетичната нетъждественост на словообразователните афикси, производните на които хипотезата обявява за омонимични (147). Ето защо пак настоящият анализ се очертава като първата и единствена от гледна точка на типология, обхват, дълбочина и многоаспектност теоретиколингвистична и граматична критика на въпросната концепция и то точно във връзка с общотеоретичните и практически, емпирикоописателни нужди на турската морфология. Заклучителното обобщение на така проведеня и заемащ горното място анализ и оценка за същността, основанията, съдържанието и логическата форма на концепцията за семантичката двойственост на частите на речта, на нивото на цялото следва да получи следния вид: Концепцията за семантичката двойственост на частите на речта в тюркските езици изобщо и в турския език в частност се характеризира с конкретна генетична основа в лицето на индоевропейската компаративистика с нейния определено морфологоцентрически подход към частите на речта. По съдържание тази концепция не поставя вярно и точно и не решава задоволително такива важни и значими проблеми като въпроса за онтологичната и структурно-функционална цялост и определеност на думата и нейната граматична форма, за особената и главна роля и място на

основния общокатегориален признак, за възникването и развитието на частите на речта и на техните форми в историческото развитие на тюркските езици и др. Тази концепция носи със себе си и още редица слаби страни и противоречия и от гледна точка на логическата си форма. Ето защо тя не се очертава като адекватна и ефективна по отношение обяснението и описанието на частите на речта в турския език и като цяло е крайно неприемлива и неприложима за нуждите на изследването и описанието на неговия морфологичен строеж. Всички тези качества според нас притежава третата, обоснована и вече приложена от нас концепция за характера на частите на речта в тюркските езици, в основата на която лежи схващането за семантико-функционалното единство и взаимна адекватност на частите на речта в тюркските езици и която се характеризира с конкретни основания, виждане за структурата на думата и граматичната форма, специфичен подход към частите на речта и в специфична форма тълкува, обяснява и описва както общите за всички тюркски езици случаи, така също и присъщите само на турския език особености. Именно тази концепция ще бъде предмет на следващото, трето по ред изследване, посветено на характера на частите на речта в тюркските езици изобщо и в турския език в частност.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Баскаков Н. А., Введение в изучение тюркских языков. М., 1969.
- Березин Ф. М., История лингвистических учений. М., 1975.
- Гузев В. Г., Система именных форм тюркского глагола как морфологическая категория. — In: *Turcologica*, Л., 1976.
- Добрев И. К., Концепцията за синтактикофункционалната раздвоеност на частите на речта в тюркските езици. — *Южнославенски филолог*, кн. 51, 1995.
- ДТС — Древнотюркский словарь. Л., 1969.
- Ergin M., *Türk Dil Bilgisi*. Sofya, 1967.
- ЭСТЯз-1 — Этимологический словарь тюркских языков, т. 1. М., 1974.
- Иванов С. Н., Родословное древо турок Абул-Гази-Хана. Грамматический очерк. Ташкент, 1969.
- Иванов С. Н., Курс турецкой грамматики, ч. 1. Л., 1975.
- Кайдаров А. Т., Некоторые аспекты синкретизма первичных основ в тюркских языках. — Сб. *Проблемы современной тюркологии*. Алма-Ата, 1980.
- Мартин А., Основы общей лингвистики. — Сб. *Новое в лингвистике*, вып. 3. М., 1963.
- Нигматов М. В., О предмете и понятиях комбинаторной семантики. — Сб. *Проблемы лексической и грамматической семасиологии*. Владимир, 1974.
- Общее языкознание. М., 1972.
- Севортян Э. В., Аффиксы глаголообразования в азербайджанском языке. М., 1962.
- Серебрянников Б. А., Н. З. Гаджиева, Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. М., 1986.
- Суник О. П., *Общая теория частей речи*. Л., 1966.
- Щербак А. М., *Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (Имя)*. Л., 1977.
- Щербак А. М., *Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (Глагол)*. Л., 1981.

Резиме

Иван К. Добрев

**КОНЦЕПЦИЈА О СЕМАНТИЧКО-ФУНКЦИОНАЛНОЈ ДВОСТРУКОСТИ
ВРСТА РЕЧИ У ТУРСКИМ ЈЕЗИЦИМА**

Према постојећој концепцији о карактеру врста речи у турским језицима, реч у овим језицима, као и њен граматички облик, семантички су двоструки, а овоме одговара и семантичко-функционална раздвојеност. Схватање о контрадикторној двострукости граматичких јединица, укључујући ту и врсте речи, има и своју обрнуту варијанту, каква је тсорија о синкретизму примарних основа у турским језицима. Историјско-генетичко образложење таквих схватања је из компаративистике пренети став о развојној етапи језика када се именица и глагол нису разликовали, па су исте речи функционисале и као именице, и као глаголи. Таква концепција не решава на задовољавајући начин питање о онтолошкој целини и унутарструктурној одређености речи, игнорише хомонимију, која никад није потпуна, коси се са принципом постепеног настанка лексичко-граматичких јединица путем семантичко-функционалне транспозиције и специјализације. Она ставља нагласак на формалну страну језичке јединице као на средство изражавања граматичких значења, интерпретира некоректно језичке чињенице, замењује предмет у току анализе, не води рачуна о месту одговарајућег синхронизског пресека на оси дијахроније и др. Стога таква концепција није објективно гледано адекватна, нити је теоретски потпуна и доследна, ни дескриптивно ефикасна и подесна за потребе проучавања и описивања морфолошке структуре турских језика уопште и турског језика понаособ.